

تصحیح مرآة‌الازمان در آینه نقد*

- محمد مشهدی نوش‌آبادی^۱
- جعفر امشاسفند^۲

مرآة‌الازمان، محمد بن محمد زمان کاشانی، تصحیح، تحقیق، نقد و مقدمه مهدی دهباشی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۱.

مرآة‌الازمان، از جمله آثار فیلسوف، متکلم و فقیه سده دوازدهم هجری علامه ملا محمد بن محمد زمان نوش‌آبادی کاشانی است که آنرا در رد نظریه «حدوت دهری» میرداماد و اثبات زمان موهوم تألیف کرده است. از کاشانی آثار دیگری نیز در زمینه کلام، فلسفه و فقه در دست است و گویا رساله دیگری نیز در اثبات زمان موهوم نوشته است.

در واقع محور اصلی آثار محمد زمان نقد نظرات مخالف است رساله مرآة‌الازمان نیز پیرامون یکی از غامضترین و مهمترین مسائل فلسفه یعنی زمان است که بویژه در سده یازدهم و دوازدهم پس از تبیین نظریه حدوت دهری میرداماد مجادلات فراوانی را برانگیخت و رسالات متعددی در این مورد به رشته تحریر درآمد.

کاشانی نیز در رساله خود با توجه به آراء آقا جمال خوانساری به نقد آراء میرداماد که در رساله قبسات آمده است می‌پردازد. وی در این زمینه به آراء فیلسوفان و متکلمان بویژه عالمان شیعه و همچنین قرآن و سنت اشاره دارد و در تأیید نظریه «زمان موهوم» به آن استناد می‌کند.

کتاب مرآة‌الازمان با مقدمه مهدی دهباشی و زیر نظر آقای مهدی محقق به مناسبت همایش بین‌المللی قرطبه و اصفهان به زیور طبع آراسته شده است. این کتاب شامل دو مقدمه است که مقدمه اول آن مقاله‌ای است از دکتر مهدی محقق با عنوان «فلسفه در جهان اسلام و ضرورت برگزاری همایش

* آینه میراث، دوره جدید، سال پنجم، شمال اول و دوم، بهار و تابستان ۱۳۸۶.

قرطبه و اصفهان» که ظاهراً متن سخنرانی ایشان در آن همایش بوده است و چنانکه از عنوان آن پیداست ارتباطی با رساله *مرآة الازمان* و نویسنده آن ندارد. (هفت تا بیست و چهار)

مقدمه دوم را مصحح کتاب نگاشته و شامل:

الف: شرح حال مؤلف و معرفی آثار علمی او (بیست و پنج تا بیست و هفت)

ب: روش تصحیح و معرفی نسخه‌های خطی (بیست و هشت تا سی و پنج)

ج: بررسی مطالب *مرآة الازمان* و تحلیل انتقادی از نظریهٔ زمان موهوم (سی و شش تا شصت و

چهار)

سپس متن رساله *مرآة الازمان* (ص ۱ تا ۱۱۰) و فهرست آیات، احادیث، نام اشخاص، نام کتاب‌ها و فهرست تعبیرات، اصطلاحات آمده است. (۱۱۱ تا ۱۲۲) همچنین مقاله‌ای به زبان انگلیسی از هرمان ندلندت در موضوع فلسفه در جهان اسلام ضمیمهٔ کتاب است.

از آنجا که این رساله بسیار شتابزده و به شکلی عجیب و غریب منتشر شده است ما در دو بخش به نقد آن می‌پردازیم. ابتدا به نقد مقدمه، شیوهٔ تحقیق و فهرس و سپس اغلاط استنتاجی و یا چایی رسالهٔ *مرآة الازمان* که تعداد آن نیز فراوان است می‌پردازیم.

بخش یکم

الف. نقد مقدمه مصحح

۱. با وجود اینکه بسیاری از صفحات این کتاب اختصاص به مطالبی دارد که ارتباطی با موضوع آن ندارد اما مصحح فقط سه صفحه را به شرح حال مؤلف و آثار علمی او اختصاص داده و توضیح بسیار مختصر، ناقص و شتابزده‌ای در مورد وی و آثارش ارائه کرده است. این در حالی است که هنوز هیچ تحقیق شایسته‌ای دربارهٔ وی و آثارش صورت نگرفته و برای خواننده چهرهٔ آشنایی نیست. بنابراین انتظار می‌رفت حداقل در حد متعارف دربارهٔ مؤلف اثر توضیحی ارائه شود. ضمن اینکه این بخش فاقد هر گونه ارجاع است و مصحح فقط در پایان به نام چند اثر اشاره کرده است.

۲. مصحح، کتابی را با عنوان *الزکاة بعد اخراج المؤمنة* بدون هیچ توضیحی به مؤلف منسوب کرده است. ظاهراً این کتاب همان کتاب *نورالهدی* است و مصحح آنرا به اشتباه در کنار کتاب *نورالهدی* که موضوع آن زکات است به عنوان یک کتاب مستقل آورده است؛ زیرا اولاً در هیچ یک از منابعی که از آثار کاشانی یاد کرده‌اند مانند *الذریعة، طبقات اعلام الشیعة، روضات الجنات، اعیان الشیعة، فواید الرضویة* و *فهرست نسخه‌های خطی مجلس*، به این کتاب اشاره نشده. ثانیاً از آن جا که در آغاز کتاب *نورالهدی* شبیه به این عنوان آمده است: *الزکاة... بعد وضع جمع المؤمنات...* (حائری، عبدالحسین، *فهرست نسخه‌های خطی مجلس*، ج ۹، بخش دوم، ص ۶۸۱) محتمل است که این عنوان نام دیگری برای کتاب *نورالهدی* باشد.

۳. در کمال تعجب باید این را هم متذکر شد که مصحح در توضیح آثار کاشانی از یک اثر وی با عنوان *زمان موهوم* که در نقد نظریهٔ حدوث دهری میرداماد است (همان، ص ۶۷۹) و ارتباط وثیقی با رسالهٔ *مرآةالازمان* دارد سخنی به میان نیاورده است و پیداست که وی با این رساله و ماخذ آن که اطلاعات مفیدی دربارهٔ آثار و احوال کاشانی ارائه می‌کند (پیشین ۶۷۴ تا ۶۸۶) آشنایی نداشته و آنرا ندیده است!

۴. بخش سوم از مقدمه مصحح مقاله‌ای است با عنوان «بررسی مطالب *مرآةالازمان* و تحلیل انتقادی از نظریهٔ زمان موهوم» اما با کمال تعجب مشاهده می‌شود که هیچ مطلبی از *مرآةالازمان* نقل نکرده تا به بررسی آن بپردازد. بنابراین گمان می‌رود که این بخش نیز مانند مقدمه اول این کتاب یک مقاله کاملاً مستقل است و اصولاً برای معرفی *مرآةالازمان* نوشته نشده است. این ظن هنگامی قوت می‌گیرد که خواننده مشاهده می‌کند با وجود اینکه در این بخش به آراء تعداد زیادی از فلاسفه و عالمان یونانی اسلام و غرب مانند افلاطون، ارسطو، ابن سینا، ابوالبرکات بغدادی، میرداماد، آقا جمال خوانساری، ملا اسماعیل خواجویی و حتی هانری کربن و ایزوتسو اشاره شده، اما به آراء مؤلف کتاب اشاره نشده و در واقع در کل مقاله ۲۹ صفحه‌ای آقای دکتر دهباشی با عنوان «بررسی مطالب *مرآةالازمان*» تنها طی سه سطر (!) از کاشانی و کتاب *مرآةالازمان* مطلب مربوطی آمده است (ص پنجاه و یک) و باقی مطالب مقاله در مقدمهٔ کتاب جاسازی شده است.

در واقع همان مقاله‌ای را که آقای دکتر دهباشی به سال ۱۳۷۹ در شماره ۲۱ مجلهٔ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان با عنوان «زمان موهوم از نظر حکیم متاله آخوند ملا اسماعیل خواجویی» منتشر کرده است، بدون حتی یک کلمه کم و کاست و فقط با افزودن بخشی مقدماتی با عنوان «نقد رسالهٔ *مرآةالازمان*...» در اینجا آورده در حالی که در آن حتی یک کلمه هم از *مرآةالازمان* نقل نکرده است.

۵. از سوی دیگر دربارهٔ ارجاعات مقاله هم نکات جالبی را می‌توان مطرح کرد به عنوان نمونه مصحح در این مقاله هیچ اشارهٔ مستقیمی به آثار آقا جمال خوانساری نکرده بلکه برای ارائهٔ آراء وی صرفاً به آثار منتقدان این نظر بویژه آراء ملا اسماعیل خواجویی در *رسالهٔ ابطال زمان موهوم* ارجاع می‌دهد.

ب. نقد شیوه تحقیق

۱. مصحح در کنار نسخه‌ای با علامت اختصاری (دا) متعلق به دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه تهران و نسخه (مش) متعلق به کتابخانهٔ دانشکده ادبیات مشهد که ظاهراً مصحح در تکمیل افتادگی‌های نسخهٔ اساس از آنها استفاده کرده است، از چهار نسخهٔ موجود در کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی نجفی نام برده اما به روایت آنها تصریح نکرده و تصویری نیز از صفحات اول و آخر آن ارائه نداده است.

۲. با اینکه مصحح تأکید کرده که برخی از افتادگی‌های نسخه «ک» را در مقایسه با نسخه‌های دیگر تکمیل کرده است اما به هیچ وجه در تمام ۱۱۰ صفحه متن تصحیح شده به هیچ کدام از این نسخه‌ها هیچ اشاره‌ای ندارد. در چنین شرایطی مشخص نیست دیگر چه لزومی داشت که این نسخه‌ها با علامت اختصاری معرفی شوند؟

۳. این متن فلسفی که در آن از ده اثر و دانشمند آن هم بیشتر با عناوینی چون محقق، علامه، سیدالمحققین و اسامی ناآشنا نام برده شده، فاقد هرگونه پاورقی و توضیح و تعلیق است که به نظر غریب می‌آید. این اشکال در بخش فهرست اسامی اشخاص هم وجود دارد.

ج. نقد فهارس

۱. در فهرست آیات قرآن که تعداد آنها در کتاب انگشت شمار است، انتظار می‌رفت مصحح محترم نشانی آیه و سوره را مشخص می‌کرد.

۲. در فهرست‌نویسی معمولاً نام یک شخص که با عناوین متفاوت آمده است در یک فقره جمع می‌شود تا خواننده با رجوع به یک اسم از جستجوی نام‌ها و عناوین دیگر شخص که معمولاً با حرف متفاوت آغاز می‌شود بی‌نیاز باشد. اما در فهرست پایان این کتاب نام اشخاص در فقرات مختلف آمده است. برای مثال نام محمد بن محمد زمان کاشانی در چهار فقره متفاوت ذکر شده است که عبارتند از: شیخ محمد بن محمد زمان بن الحسین... کاشانی، محمد بن محمد زمان، محمد بن محمد زمان کاشانی، محمد زمان!

۳. در این فهرست که با عنوان «نام اشخاص» آمده است، ما به جز نام اشخاص به نام گروه‌ها و فرقه‌ها هم برمی‌خوریم مانند: آل رسول، اشاعره، اصحاب کهف و العتره الطاهره، که این مورد هم خالی از دقت به نظر می‌رسد.

۴. در فهرست «تعبیرات و اصطلاحات» تنها به نه اصطلاح اشاره شده است اما اولاً این تعداد نسبت به اصطلاحات موجود در کتاب بسیار محدود و ناقص است زیرا در این کتاب ده اصطلاح و تعبیر فلسفی و کلامی وجود دارد و نمی‌توان آنرا به حساب فراموشکاری مصحح گذاشت. ثانیاً نحوه تنظیم شماره صفحات نیز در این قسمت مغشوق است. مثلاً در مقابل اصطلاح «زمان موهوم» که در صفحات متعدد آمده فقط صفحه ۱۴ قید شده است اما در مقابل واژه «دهر» صفحات متعدد آورده شده است.

۵. مشکل عجیب دیگر این که هر چند این کتاب شامل دو صفحه‌بندی حروفی (برای مقدمه) و عددی (برای متن اصلی) است، ولی در فهرست نام‌ها این دو صفحه‌بندی تفکیک نشده است. حتی شماره صفحاتی که در فهرست آمده سوای از عددی یا حروفی، در برخی موارد با متن همخوانی ندارد. برای مثال اسامی حاج محمد ظاهر، حاج مهدی نراقی و حسین ماحوزی که در مقابل آنها شماره صفحه «۱» آمده است در صفحه «بیست و پنجم» که آغاز مقدمه مصحح است آمده است!

البته اگر این خطای فاحش بر اساس صفحه‌بندی مشخص تا پایان کتاب پیش می‌رفت با اضافه کردن عدد ۲۴ به همه اعداد فهرست اعلام می‌توانستیم معما را حل کنیم اما همانطور که ذکر شد این

کتاب دو صفحه‌بندی دارد و باید برای یافتن نام مورد نظر هم صفحه متن اصلی را نگاه کرد و هم صفحه مقدمه را با اضافه کردن عدد ۲۴.

بخش دوم: غلط‌های استنساخی و چاپی

در متن تصحیح شده کتاب مرآةالازمان، غلط‌های استنساخی و چاپی و لغوی فراوانی وجود دارد که تقریباً در اکثر صفحات آن به چشم می‌خورد. این موارد را می‌توان به دسته‌های زیر تقسیم نمود.

الف: اشتباهات حروف و کلمات

در بررسی متن تصحیح شده کتاب، به کلمات متعددی برمی‌خوریم که حروف آن کم یا زیاد شده و یا نقطه بر روی حروف وجود ندارد و یا حروف جابجا شده است و یا اینکه کلمه‌ای اشتبهاً تکرار شده است که در جدول زیر به آنها اشاره می‌شود.

صفحه	سطر	غلط	صحیح	توضیحات
۳ و ۱۲-۵۲	۱۷ - ۹ - ۷	طالب‌تراه	طاب‌تراه	
۴	۱۹	الترام	التزام	
۵	۵	هذالعدم	هذا العدم	
۵	۱۶	الکاذیب	الاکاذیب	
۶	۳	حد	—	تکراری است
۷ - ۹	۱۳ - ۱۵	مهیه	ماهیه	حذف الف فقط در ضرورت شعری جایز است
۷	۱۶	نسبته	نسبته	
۱۵ - ۲۶	۱۴ - ۱۸	الافاصل	الافاضل	
۲۵	۳	المرتبه	المرتبه	
۲۶	۱۸	المتکلمین	المتکلمین	
۲۹	۱۷	المجیب	المجیب	
۳۶	۱۵	المساقه	المسافه	

	مترتبه	مترتبه	۴	۳۸
	الشهور	الشهود	۸	۳۸
	سیأتی	سیئاتی	۶-۳-۱۵	۹۴-۴۸-۴۴
کلمه از ریشه (قدر) و از باب تفعل می‌باشد	المقتدره	المقتدره	۱۳	۴۵
	الملیین	الملیین	۶	۴۶
در صورتی که مصدر باب تفعیل باشد تشدید روی حرف دال حذف شود و در صورتی که مصدر با تفعل باشد که با توجه به مورد صفحه ۴۵ - سطر ۱۳ چنین به نظر می‌رسد، به شکل صحیح آن اشاره شد.	التقدیره	التقدیره	۴	۵۶
	اختلفه	اختلفه	۱۵	۵۶
	لکنه	لکنه	۱۴	۵۸
حرف پ به جای حرف جر ب چاپ شده است	بالمتوهم	بالمتوهم	۱۳	۵۹
تکراری است	—	له	۵	۵۹
	المتکلمین	المتکلمین	۱۹	۵۹
	تحقق	تحق	۳	۶۳
ضمیر (ه) اضافی است چون کلمه دارای الف و لام است و یک کلمه دوبار معرفه نمی‌شود.	بالمقایسه	بالمقایسته	۶	۶۴
	حادثا	حادثا	۱۶	۶۵
	یؤیده	بویده	۵	۶۹
	هذه	هدیه	۱۴	۶۹
	سواسیه	سواسیه	۱۰	۷۵

حرف (ج) با حرف (ح) جابجا شده است.	مرجَح	مرحج	۱۵	۷۷
	الشَّيْبِيَّةُ	الشَّيْبِيه	۲۱-۱۰	۸۵-۸۰
الف زینت به آخر فعل ماضی در صیغه جمع مذکر غایب افزوده می شود و فعل جمله مفرد مذکر غایب در زمان مضارع منفی به لای نفی می باشد.	لايخلو	لايخلوا	۱۴	۸۰
	نسبیه	نسبته	۱	۸۳
	انحصار	انحصار	۱۸	۸۴
	المنتزعة	المنتزعه	۵	۸۶
	الضرورة	الضروره	۱۷	۸۸
	المستفاد	المستفاده	۳	۸۹
	ثلاثة	ثله	۸	۹۰
	المعیه	المعیه	۱۸	۹۰
	تقوم	يقوم	۱۳	۹۴
	ليترتب	ليرتب	۱۸	۹۵
	ذلك	ذالك	۱۵	۹۹
	صحيح	صحيحة	۴	۱۰۴
	والوسط	واللوسط	۶	۱۰۸
	التفرقة	التفرقه	۹	۱۰۹
	لنعرض	لنعرض	۳	۱۱۰

ب: غلطها و اشتباهات حرکات و علامات اعراب

در متن کتاب موارد بسیاری وجود دارد که علامت‌های کلمات به صورت جابجا نوشته شده و یا وجود ندارد؛ در این میان موارد مربوط به حروف مشدد بسیار زیاد است و در باب حرکات اعراب کلمات و یا

رعایت قواعد نحوی نیز مواردی به چشم می‌خورد که جدول زیر بیانگر آن است.

صفحه	سطر	غلط	صحیح	توضیحات
۲	۱۹	تکّمه	تکّمه	
۴	۹	متکّمه	متکّمه	تشدید دوم اضافی است
۶	۱۷	جایز	جائز	حرف عله پس از الف زاید تبدیل به همزه می‌شود؛ ریشه کلمه (جوز) می‌باشد.
۱۰	۴	امر	أمر	خبر برای مبتدا و مرفوع است
۱۳	۷	سایر	سائر	حرف عله پس از الف زاید تبدیل به همزه می‌شود؛ ریشه کلمه (سیر) می‌باشد
۱۳	۱۷	کونه	کونه	مضاف‌الیه و مجرور
۱۳	۲۰	عنده	عنده	الف کوچک روی نون اضافی است
۱۷	۱۹	فایده	فائدة	حرف عله پس از الف زاید تبدیل به همزه می‌شود؛ ریشه کلمه (فید) می‌باشد.
۱۸	۳	تکّمه	تکّمه	
۲۰	۲	التقصی	التقصی	
۲۰	۶	الکره	الکره	تشدید اضافی است
۲۰	۸	المذكوره	المذكوره	
۲۰	۱۷	متقض	متقض	
۲۱	۱۲	المبداء	المبداء	
۲۲	۳	متصلة	متصلة	
۲۲	۶	أنفا	أنفا	
۲۸	۵	یرکب	یرکب	

	لأبدیة	لابدیه	۱	۲۹
	یتصف	یتصف	۱۱	۲۹
	متصفا	متصفا	۲۱	۲۹
	التقضى	التقضى	۱۶	۳۰
	التسمیة	التسمیه	۲	۳۲
	التردید	التردید	۱	۳۴
حرف عله پس از الف زاید تبدیل به همزه می‌شود؛ ریشه کلمه (لوح) می‌باشد.	لائح	لایح	۷	۳۵
حرف عله پس از الف زاید تبدیل به همزه می‌شود؛ ریشه کلمه (روح) می‌باشد	رائحة	رایحه	۸	۳۵
	فی آن	فی ان	۶	۳۷
	التصریح	التصریح	۱۹	۳۷
	النویة	النویة	۷	۳۸
	عدول	عدول	۱۲	۴۱
	متکماً	متکماً	۱۵	۴۱
	یتصف	یتصف	۵	۴۲
	معدوم	معدوم	۲	۴۳
	خصوصهم	خصوصهم	۳	۴۳
	الذی	الذی	۱۱	۴۳
	التکّم	التکّم	۱۶	۴۳
	التقضى	التقضى	۱۶	۴۳
	یتصف	یتصف	۲۱	۴۵
	الشرع	الشرع	۱۰	۴۶

	انفاً	انفا	۱۵	۴۶
	التّمادی	التمادی	۲۱	۴۸
	توّهّم	توّهّم	۵	۴۹
	الکّم	الکّم	۱۲	۴۹
	یتّصف	یتصفّ	۱۴	۴۹
	توّهّم	توّهّم	۸	۵۰
	تحدّدها	تحدّدها	۲	۵۳
	اعّم	اعّم	۲۰	۵۴
	أَنْ	أَنْ	۱	۵۵
	قرّره	قرّره	۴	۵۵
	یتّصف	یتصفّ	۱۱	۵۵
	اللّانهایة	اللانهایة	۱	۵۶
	تکرّر	تکرّر	۱	۵۶
	مستدلّ	مستدلّ	۲	۵۶
	تکّمه	تکّمه	۶	۵۶
	تقدّر	تقدّر	۸	۵۶
	توهّموه	توهّموه	۱۴	۵۶
	قرّره	قرّره	۱۶	۵۶
	المستدلّ	المستدلّ	۱۷	۵۶
	عبّر	عبّر	۲۰	۵۶
	تکرّر	تکرّر	۱۹	۵۷
	نکرّره	نکرّره	۱۹	۵۷
	التّصرّم	التّصرّم	۹	۵۹
	قرّره	قرّره	۱۷	۵۹

	قَرَّرَ	قَرَّرَ	۱۲-۹	۶۰
	مَعِيَّةً	مَعِيَه	۱	۶۱
	الْكَمِّ	الْكَمِّ	۱۸	۶۱
	بِمَجْرَدٍ	بِمَجْرَدٍ	۲۰	۶۱
	الِاتِّصَافِ	الِاتِّصَافِ	۴	۶۲
	المَحْقُقُونَ	المَحْقُقُونَ	۱۱	۶۲
	كِرْرَه	كِرْرَه	۱۱	۶۴
	قَرَّرَه - كِرْرَه	قَرَّرَه - كِرْرَه	۱۸	۶۴
	فَسَّرَ	فَسَّرَ	۲۰	۶۴
	فَسَّرَ	فَسَّرَ	۱۰	۶۶
حرف عله پس از الف زاید تبدیل به همزه می شود؛ ریشه کلمه (قید) می باشد	فَائِدَةٌ	فایده	۴	۶۷
	يُؤَيِّدُه	يُؤَيِّدُه	۵	۶۹
	بِالِإِمْتِرَاءِ	بِالِإِمْتِرَاءِ	۳	۶۹
	فَسَّرَ	فَسَّرَ	۱۹	۶۹
	يَتَرْتَّبُ	يَتَرْتَّبُ		۷۱
	يَصَحُّ	يَصَحُّ	۵	۷۲
	أَجِيبَ	اجیب	۱۴	۷۲
	تَحَقَّقَه	تحقه	۱۵	۷۲
	أَبْدِيًّا	ابدیا	۷	۷۳
	التَّمَادِي	التمادی	۱۷	۷۳
	يَصَحُّ	يَصَحُّ	۲-۱	۷۴
	لَكِنَّه	لكنه	۱۴	۷۴
	يَصَحُّ	يَصَحُّ	۵-۴	۷۵

	الأمری	الامری	۱۸	۷۵
	لیسَ	لیسُ	۳	۸۰
	یتحاشونَ	یتحاشونَ	۵	۸۰
	أتّضح	اتضح	۱۴	۸۳
	کَمّی	کَمّی	۱۵	۸۴
	أحدهما	إحدهما	۱۲	۸۶
	الرّوایة	الروایة	۲۱	۸۶
	العلم	العلم	۱۸	۸۷
	أتّفق	اتفق	۵	۸۸
حرف عله در مصدر باب تفاعل تبدیل به همزه نمی شود.	تباين	تبائن	۱۰	۸۸
حرف عله پس از الف زاید تبدیل به همزه می شود؛	الشّرائع	الشرايع	۱۲	۸۸
	الضّرورة	الضرورة	۱۷	۸۸
	زيف	زیف	۱۴	۸۹
	العلّام	العلّام	۵	۹۰
	لیسَ	لیسُ	۸	۹۱
	معيّة	معيه	۲۰	۹۱
	تتغيراً	تغيراً	۲۱	۹۱
	المعيّة	المعيه	۴	۹۲
	معيّة	معيه	۸	۹۲
	متغيرّة	متغيره	۸	۹۲
	متكثّرة	متكثره	۱۳	۹۲
	متقدّرة	متقدّره	۶	۹۳
	يمدّ	يمد	۱۶	۹۳

	صَرِيح	صَرِيح	۶	۹۴
	كَالِكَم	كالكم	۵	۹۶
	القَارَّ	القار	۷	۹۶
	لَتَأْتِي	لتاتی	۱۵	۹۶
حرف عله پس از الف زاید تبدیل به همزه می‌شود؛	الشَّرَائِع	الشرايع	۲۰	۹۶
	الْخَلَائِق	الخلايق		۹۸
	يُعْبَرُ	يعبر	۱	۱۰۰
	الشَّمْسِ	الشمس	۱	۱۰۰
	الليس	الليس	۱۰	۱۰۰
	قَرَرْنَا	قررتا	۱۷	۱۰۲
	التَّدْبِر	التدبير	۱۰	۱۰۳
حرف عله پس از الف زاید تبدیل به همزه می‌شود؛	الشَّرَائِط	الشرايط	۱۸	۱۰۶
	الْقِيَوْم	القيوم	۱۲	۱۰۷
	للعام	للعام	۹	۱۱۰
	تَأَلَّفَتْ	تألفت	۱۱	۱۱۰

با این توضیحات به نظر می‌رسد که بر روی رساله مرآةالازمان نه پژوهش و نه نقد علمی صورت گرفته است و با توجه به اینکه نسخه‌های مرآةالازمان که مصحح تصاویری از آن را نشان داده است خوانا می‌باشد، به نظر می‌رسد چنین کاری را یک حروف‌چین علاقمند نیز می‌توانست انجام دهد که اگر این کار ثواب را انجام می‌داد دیگر نباید عنوان «تصحیح، و تحقیق و نقد» را برای آن به کار می‌برد.

پی‌نوشت‌ها

E-mail: mmm5135@yahoo.com
E-mail: jamshasfand@yahoo.com

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت معلم آذربایجان
۲. عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت معلم آذربایجان

